

KRONOLOGIJA I GENEZA RANOBrončanodobnih
KULTURA SJEVERNE HRVATSKE

ZORKO MARKOVIĆ

Muzej grada Koprivnice, Trg L. Brozovića 1, YU-43300 Koprivnica

Sjeverna Hrvatska je prostor između rijeka Mure i Drave, uz dodatak dijela jugoslovenskog Prekodravlja i Baranje, na sjeveru, sve do rijeke Save na jugu, odnosno od rijeke Sutle na zapadu (tj. hrvatsko-slovenske granice), do Dunava i prvih obronaka Fruške gore na istoku. Na ovome prostoru, koji obuhvaća planine i ravnice s rijekama i potocima, tj. prostorima pogodnim za ispašu stoke, poljoprivredu, lov i ribolov, relativno gusto naseljavanje zabilježeno je već neolitskim tragovima.¹ U vrijeme eneolita na ovom prostoru najbrojnije su zastupljeni ostaci lasinjske (više od 50 lokaliteta), vučedolske (oko 50 lokaliteta) i badenske kulture (oko 30 lokaliteta).² Međutim, arheoloških iskapanja nema dovoljno za sva razdoblja da bismo mogli donositi sasvim konkretne zaključke. Radi se, nažalost, ipak pretežno o površinskim nalazima, tj. samo o registraciji i kartiranju nalazišta, a veća istraživanja provedena su gotovo isključivo u istočnoj Slavoniji i Srijemu.³

Završnu fazu eneolita u sjevernoj Hrvatskoj ispunjava vučedolska kultura. Kako danas možemo prilično realno pretpostavljati, suprotno nekim ranijim mišljenjima, vučedolska kultura i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj postoji već u ranoj fazi, slično kao u slavonsko-srijemskom prostoru. Naravno, u sjeverozapadnoj Hrvatskoj valja očekivati neke regionalne razlike budući da je supstrat različit, tj. u toj regiji to je kao i u dijelu Slovenije i južne Transdanubije, pretežno Višnjica-tip Retz-Gajary kulture,⁴ a u Slavoniji pretežno kostolačka kultura s jakim utjecajima tipa Kevderc-Hrnjevac Retz-Gajary kulture.⁵ U sjeverozapadnoj Hrvatskoj, naime, Višnjica-tip traje još u vrijeme egzistencije badenske i kostolačke kulture u Slavoniji, odnosno tu ne egzistiraju (barem do danas još nisu dokazane) badenska i kostolačka kultura.⁶ U Slavoniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj niti završna faza vučedolske kulture nema iste karakteristike, kako u materijalnoj, tako i u duhovnoj sferi.⁷ Međutim, potrebno je pričekati veća istraživanja u zapadnoj Slavoniji kako bi se najzad dobili konkretniji zaključci o tim razlikama (početak koji mnogo obećava istraživanja su na tellu Pepelane I kod Virovitice).⁸ Isto tako bila bi neophodna velika istraživanja i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Slijedeći najnovije rezultate arheoloških istraživanja i na njima temeljene relativno-kronološke odnose u susjednim krajevima, prvenstveno u zapadnoj Mađarskoj, s kojom je područje sjeverne Hrvatske prirodno vrlo povezano unatoč rijekama koje čine dio današnje granice (Mura i Drava), utvrdili smo da možemo prilično realno pokušati rano brončano doba u sjevernoj Hrvatskoj podijeliti u tri osnovne razvojne faze koje se, prirodno, ne mogu nasilno do kraja uklopiti u Reineckeov kronološki sustav za srednju Evropu, premda se ne poklapaju do kraja niti s mađarskim kronološkim sustavom i kulturnim atribuiranjem. Polazna točka je, svakako, u

madjarskom i našem pokušaju, pojava kulturnog kompleksa Vinkovci-Somogyvár-Belotić u našim sjevernim prostorima (u Madjarskoj na zapadnom i jugozapadnom području).⁹ Što se tiče nekih kronološko-terminoloških problema, napomenimo odmah da naša treća faza u madjarskom kronološkom sustavu odgovara početku srednjega brončanog doba.¹⁰ Budući da raspoložemo s nekoliko radiokarbonskih (C¹⁴) datuma za Transdanubiju i sjevernu Hrvatsku, možemo postaviti i približni apsolutni kronološki okvir trajanja ranoga brončanog doba u sjevernoj Hrvatskoj: bilo bi to vrijeme između 2100. i 1600. god. p. n. e. (za početak datum iz Nagyarpada, za završnu fazu iz Podgorača kod Našica).¹¹ Unutar toga okvira apsolutne granice pojedinih faza moći će se novim podacima sasvim sigurno u budućnosti i precizirati, tj. korigirati.

Prva faza (vremenski smo je odredili datumima iz Nagyarpada = 2050., te Rudine I = 1880 ± 110 god. p. n. e.)¹² okarakterizirana je u većemu dijelu sjeverozapadne Hrvatske nastavkom egzistencije kasne vučedolske kulture, uz brojne utjecaje, od vinkovačkih i šomodjvarskih do zvonastopeharnih i vrpčastih.¹³ Uz Rudinu I kod Koprivničke Rijeke ovoj fazi pripadaju i nalazi iz Martinca kod Bjelovara.¹⁴ Smatramo da ovome vremenu pripadaju i djelomice nalazi tzv. ljubljanske kulture s Iga,¹⁵ dok će nalazi s Parta (s novijih istraživanja Z. Hareja) biti možda čak nešto mlađi, a nikako stariji, budući da imaju analogije u Makó-kulturi, ali i u Csepel-tipu, koji je mješavina kulture zvonastih pehara i vinkovačke kulture, te u kasnijoj vrpčastoj keramici.¹⁶ Ovime ne smatramo do kraja riješenim pitanje ljubljanske kulture, jer je zaista moguće da ona počinje svoj životni vijek negdje krajem eneolitskog razdoblja, tj. nešto prije pojave vinkovačke kulture u sjevernojugoslavenskom prostoru. Međutim, nesumnjivo je da traje i na početku brončanog doba, svakako prije nalaza tipa Notranje Gorice. U Slavoniji u vrijeme početka brončanog doba egzistira vinkovačka kultura i to, kako je dokazao S. Dimitrijević na istraživanjima u Vinkovcima, nakon B-2 faze vučedolske kulture.¹⁷ Vinkovačka kultura rezultat je simbioze vučedolske kulture, tj. starosjedilaca, s došljacima s jugoistoka ili istoka.¹⁸ U toku stacioniranja ova kultura se širila na zapad i sjeverozapad, te je već u prvoj fazi ranoga brončanog doba nalazimo sve do okolice Bjelovara (Drljanovac), gdje su na istome nalazištu otkriveni ostaci naselja s nadzembom (ili nadzembnim) kućom i ostaci žare s prvim pouzdanim paljevinskim grobom na području sjeverne Hrvatske, što ukazuje na prodor novih shvaćanja, do tada nepoznatih na ovim prostorima.¹⁹

Druga faza (vremenski je aproksimativno i analogno datumima iz drugih krajeva određujemo između cca 1900. i 1750. god. p. n. e) okarakterizirana je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj egzistencijom kasnije faze vinkovačke kulture (nalazište Delovi-Poljane), koja ima i elemente koji je mogu vezati s Perjamos (Maros), te starijom fazom Nagyrév-kulture,²⁰ a nakon toga vjerojatno kraćom egzistencijom Kisapostag-kulture, ili, kako je u novije vrijeme jedan dio madjarskih arheologa naziva, najranije faze inkrustirane keramike (nalazište Čazma).² Kisapostag-kultura nastaje svakako na vinkovačko-šomodjvarskoj supstratnoj osnovi, ali ne samo s lijeve obale Drave,^{21a} nego prelazi svakako i na desnu stranu, obuhvaćajući jedan dio Slavonije i vjerovatno cijelu sjeverozapadnu Hrvatsku, potiskujući i ograničavajući uz Savu i jedan manji srednji dio istočne Slavonije (okolica Vinkovaca i Slavenskog Broda) bebrinsku kulturu ili Bebrina-tip kasne vinkovačke kulture.²² Bebrina-tip nastaje svakako na vinkovačkoj kulturnoj osnovi, a paralelizira se (barem u slavonskoj varijanti, koja je svakako nešto starija) s hatvanskom kultu-

rom.²³ Danas, međutim, osim nekoliko karakterističnih elemenata sa slavonskih nalazišta i nekoliko posuda iz Vlaške peći na Velebitu (što je vrlo udaljeno od istočne Slavonije) mi još uvijek ovaj tip (ili kulturu) ne poznajemo dovoljno. Vjerojatno je da su njegovi utjecaji preko bosanske Posavine i zapadne Bosne dospjeli do Velebita i obale, te produžili svoj životni vijek u tim krajevima do početka srednjeg brončanog doba, naravno, uz modifikacije koje danas još ne možemo ustanoviti (tumul iz Ličkog Osika).²⁴ Na nastanak Kisapostag-kulture (mi ćemo, zbog različitih uvjeta postanka i opstanka ove pojave, ipak zasad ostati pri ovome nazivu, premda zasad još ne znamo ne radi li se u sjeverozapadnoj Hrvatskoj o jednoj lokalnoj varijanti ove kulture, koja tu ne nastavlja razvoj u različitim grupama panonske inkrustirane keramike, nego prerasta u tzv. licenskokeramičku kulturu) morala je snažno utjecati i neka od grupa vrpčaste keramike, što je nesumnjivo vidljivo na nekim oblicima, ali prije svega na tehnikama ornamentiranja,²⁵ te (naročito vidljivo na gruboj keramici) kasna Nagyrév-kultura.²⁶ U Sloveniji bi ovoj fazi najvjerojatnije odgovarali tzv. licenski ulomci s Brinjeve gore, a možda i vrčić iz Maribora.²⁷ Radi se, međutim, o pojedinačnim nalazima, pa je teško reći nešto definitivno.

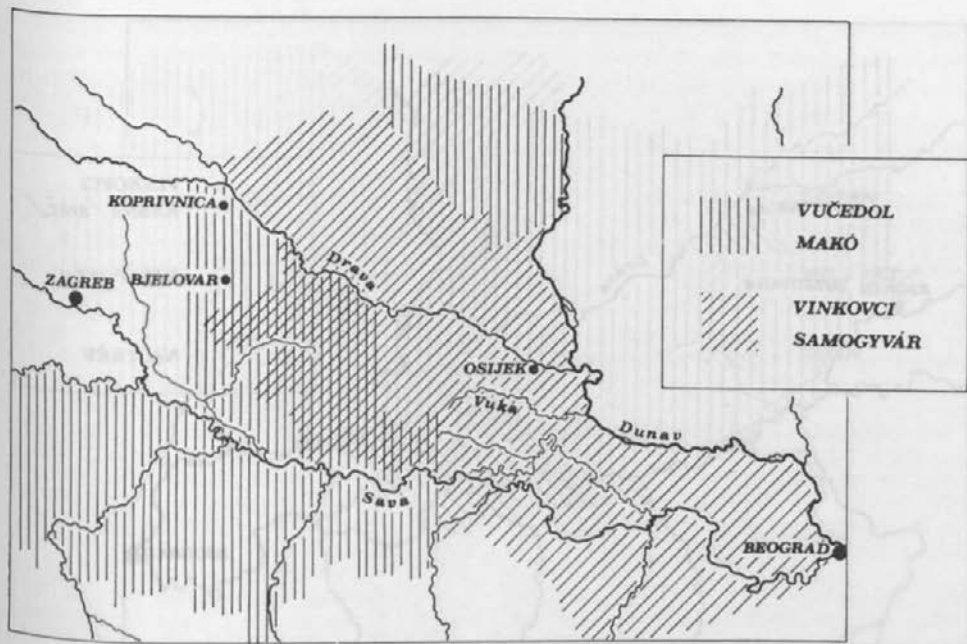
Treća faza, ili, uvjetno rečeno, licenskokeramička, može se datirati otprilike između 1750. i 1600. god. p. n. e. (C¹⁴ datum iz Podgorača za kasnu licensku keramiku, povezanu s grupom Szeremle: cca 1670. god. p. n. e.).²⁸ Licenskokeramička kultura (nakon više istraživanja bit će potrebno i ovaj naziv zamijeniti nekim adekvatnijim, najvjerojatnije prema nekom nalazištu) prostire se u čistom obliku u cijeloj sjeverozapadnoj Hrvatskoj, te zapadnoj Slavoniji.²⁹ Prema sadašnjemu stanju istraživanja područje oko Našica i Djakova, dakle prijelazno područje između najistočnijeg dijela srednje Slavonije (tj. zapadno od gornjeg toka rijeke Vuke) i najzapadnijeg dijela istočne Slavonije, predstavlja zajedničko mješovito područje gdje se, barem djelomice istovremeno, tj. u ranoj i srednjoj fazi, nalaze i panonska inkrustirana keramika i licenska keramika, a moguće, slično kako i u okolici Slavanskog Broda, i vatinska ranija kultura.³⁰ Baranja, te krajevi uz donji tok Drave i uz Dunav pripadaju različitim tipovima panonske inkrustirane keramike,³¹ a okolica Vinkovaca vatinskoj kulturi.³² Pojedinačni licenskokeramički nalazi pronadjeni su na više nalazišta panonske inkrustirane keramike i vatinske keramike kao import,³³ a panonska inkrustirana keramika s pojedinačnim nalazima kao import na nekoliko licenskokeramičkih nalazišta. Takva situacija nedvojbeno je potvrđena iskapanjima jamskih objekata na tri nalazišta: Koprivnica-Cerine III,³⁴ Koprivnički Ivanec-Piškovnica³⁵ i Podgorač-Breški³⁶. Na prva dva potvrđen je import sjeverne grupe panonske inkrustirane keramike, a na trećemu veća količina posudja kasne južne panonske inkrustirane keramike (Szeremle grupa). Takodjer je značajno da su na prva dva lokaliteta zastupljeni motivi licenskih valovnica, a na trećemu motivi horizontalnih licenskih traka, što dodatno argumentira teoretsku podjelu Z. Benkovsky na dva razvojna stupnja, onaj s valovnicom (stariji) i onaj s horizontalnim trakama (mladji).³⁷ Pregledom materijala u Muzeju u Eisenstadtu konstatirali smo da ondje (među izrazito brojnim keramičkim materijalom) ne postoji niti jedan ulomak s motivom valovnice, što bi sugeriralo da je matično područje licenskokeramičke kulture sjeverna Hrvatska³⁸ i vjerojatno dio jugozapadne Mađarske (materijal nije publiciran, ali, navodno, postoji)³⁹, a tek u kasnoj fazi ona se širi na austrijsko Gradišće (Burgenland). Što se tiče geneze licenske keramike, gotovo je sasvim jasno da je njoj osnovno izvorište u Kisapostag-kulturi,⁴⁰ možda zbog jačega pritiska Mierzanowice-kulture iz Male Poljske, koja je mogla putem Košťany-grupe u

istočnoj Slovačkoj djelovati na Nitra-grupu (stariju ili klasičnu fazu) u jugozapadnoj Slovačkoj.⁴¹ Naravno, pri tome ne isključujemo niz ostalih faktora koji su mogli utjecati na nastanak samostalne licenske keramike: svakako moramo uzeti u obzir

<i>Sjeverna Hrvatska</i> <i>Nord-Kroatien</i>		<i>Zapadna Mađarska</i> <i>Transdanubien</i>		<i>Faza RBD</i> <i>Phase FBZ</i>	<i>C¹⁴</i>
<i>SZH-NWK</i>	<i>Slavonija</i> <i>Slawonien</i>				
VUČEDOL VINKOVCI	VINKOVCI	MAKÓ	SOMOGYVÁR CSEPEL	1	1900 - 2100
KISAPOSTAG	BEBRINA KISAPOSTAG		NAGYREV KISAPOSTAG	2	1750 - 1900
LITZEN	LITZEN PIK / IKT /	LITZEN VATYA IKT	MADAROVCE WIESELBURG TOKOD	3	1600 - 1750

Sl. 1: Kronološka tabela.

Abb. 1: Chronologische Tabelle.

Sl./Abb. 2: Faza/Phase 1

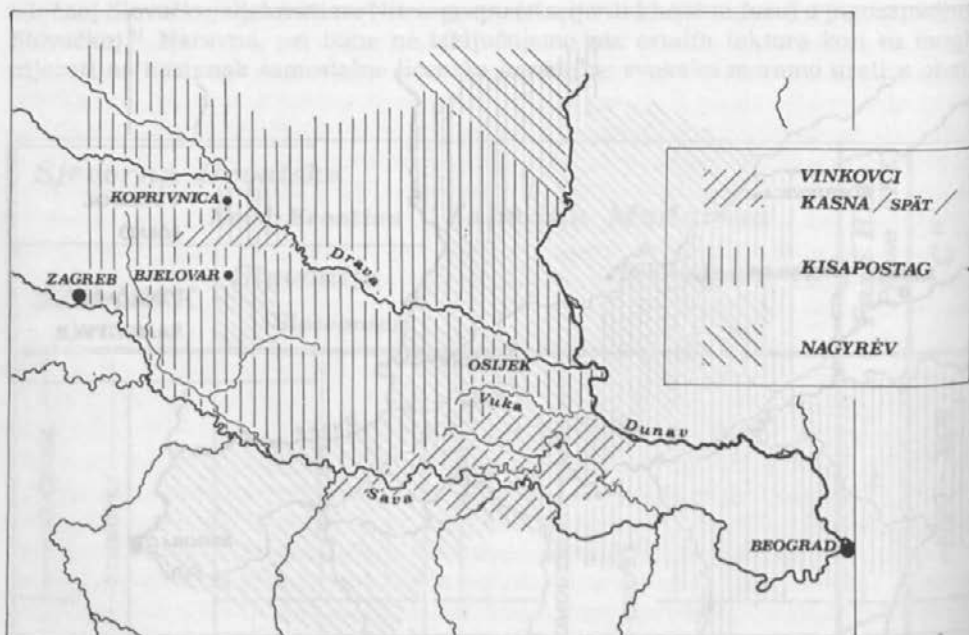
Vinkovačka kultura/Vinkovci-Kultur: 1. Ilok; 2. Lovas; 3. Opatovac; 4. Sotin; 5. nalazišta na Vučedolu; 6. Vukovar; 7. Orolik; 8. Stari Jankovci; 9. nalazišta u Vinkovcima; 10. Privlaka; 11. Sarvaš; 12. Stari Mikanovci; 13. Viškovci; 14. Orešac; 15. Drljanovac

Vučedolska kultura, ranobrončanodobna faza/Vučedol-Kultur, frühbronzezeitliche Phase: 1. Martinac; 2. Koprivnička Rijeka-Rudina I

Vatya-kulturu, koja je inače u ranoj svojoj fazi snažno povezana s kasnom Kisapostag-kulturom;⁴² ne može se poreći, međutim, niti izvjesna srodnost s jednim dijelom materijala Gáta-Wieselburg kulture,⁴³ čiji elementi se mogu nazrijeti čak i u mladjemu dijelu 6. faze Vaganačke pećine na Velebitu, koja preslojava materijal ljubljanske kulture,⁴⁴ a koja je već ranije evidentirana kao vjerojatno odvojena i samostalna kulturna pojava u licenskokeramičko vrijeme.^{44a}

Što se tiče geneze panonske inkrustirane keramike i vatinske kulture u Slavoniji, nećemo se posebno ovdje upuštati u to nego upućujemo na novije radove K. Vinski-Gasparini,⁴⁵ te N. Majnarić-Pandžić, koja je izdvojila grupu Bijelo Brdo-Dalj, srodnu grupi Szeremle u okviru panonske inkrustirane keramike, te srijemsko-slavonsku varijantu vatinske kulture.⁴⁶

U Sloveniji ovoj fazi ranoga brončanog doba sjeverne Hrvatske odgovara svakako dio materijala tipa Notranje Gorice, te jedan dio raznolikog materijala s Iga,⁴⁸ kao i vjerojatno dio materijala s Brinjeve gore.⁴⁹ Međutim, u Sloveniji se ne radi o licenskokeramičkim nalazištima, nego o importu, o čemu svjedoči neznatna količina materijala. Takodjer ne bi trebalo više ubrajati materijal iz Blatne Brezovice u rano brončano doba,⁵⁰ jer se ondje ipak radi o eneolitu, odnosno o materijalu srodnom

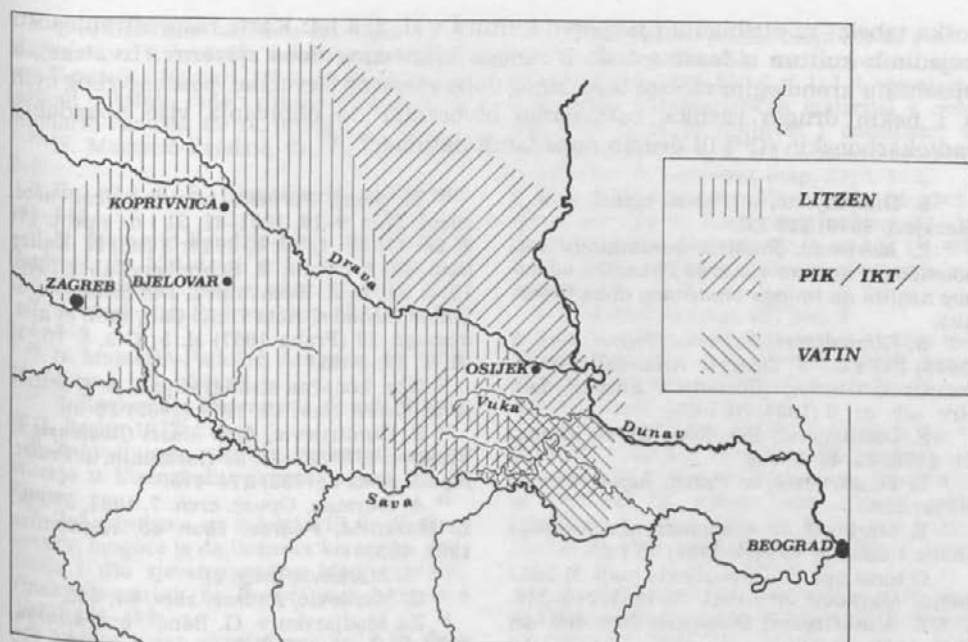
Sl./Abb. 3: Faza/Phase 2

Kasna vinkovačka kultura/späte Vinkovci-Kultur: Delovi-Poljane I Bebrina-tip vinkovačke kulture/Bebrina-Typ der Vinkovci-Kultur: 1. Vinkovci; 2. Novi-grad na Savi; 3. nalazišta u Donjoj Bebrini; 4. Gornja Bebrina; 5. Slavonski Brod; 6. Stari Slatinik; 7. Brodski Stupnik

Kisapostag-kultura i njezini elementi/Kisapostag-Kultur und ihre Elemente: 1. Lug (Baranja); 2. Vučjak Feričanački; 3. Podravske Sesvete; 4. Čazma; 5. Bosiljevo (?); 6. Sv. Petar Ludbreški; 7. Vindija; 8. Mačkova spilja (= Velika Pećina)

dijelu keramičkog materijala Retz-Gajary kulture.⁵¹ Ne bismo se složili niti s novijim izrazom »pramenasta keramika« za licensku,⁵² budući da se ne radi o otiscima pramenova kose (kao, doduše, niti otisaka uzice, što bi sugerirao uvriježni naziv), nego o tehnici koja bi najprije mogla odgovarati otisku nazubljenog kotačića, kako je to dobro vidljivo po nekim nemarnije ili grublje ornamentiranim primjercima.⁵³

Rezimirajući, moramo naglasiti još jednom da prema sadašnjemu stanju istraživanja dijelimo rano brončano doba sjeverne Hrvatske u tri faze. Prva traje od cca 2100. do 1900. god.p.n.e., a obilježena je završnom egzistencijom vučedolske kulture koju vremenom sasvim smjenjuje i potiskuje vinkovačka kultura. Druga faza traje od cca 1900. do 1750. god. p. n. e., a obilježena je pojavom kasne faze vinkovačke kulture, nakon koje slijedi vjerojatno kratka egzistencija Kisapostag-kulture i Bebrina tipa kasne vinkovačke kulture. Treća faza traje od cca 1750. do 1600. god. p.n.e., a pripada vremenu licenskokeramičke kulture u većemu dijelu sjeverne Hrvatske, a u istočnoj Slavoniji i Baranji vremenu panonske inkrustirane keramike i početnih faza vatinske kulture. Prema tome, ova podjela ne uklapa se sasvim u

Sl./Abb. 4: Faza/Phase 3

Licenska nalazišta/Fundstellen der Litzenkeramik: 1. Vučjak Feričanački; 2. Gradac kod Pleternice; 3. Pavlovec; 4. Dubovec; 5. Koprivnica; 6. Koprivnički Ivanec; 7. Ludbreški Ivanac; 8. Gušće; 9. Goričan; 10. Kalnik; 11. Vindija; 12. Mačkova spilja (= Velika Pećina)

Mješovito licensko područje (s PIK i vatinskom kulturom)/Mischgebiet der Litzenkeramik (mit der pannonschen inkrustierten Keramik und Vatina-Kultur): 1. Viškovci; 2. Djakovo; 3. Štrbinci; 4. Novigrad na Savi

Licenski import/Import der Litzenkeramik: 1. Erdut; 2. Dalj; 3. Vinkovci

Import sjeverne PIK/Import der nördlichen pannonschen inkrustierten Keramik: Koprivnički Ivanec; *Grupe panonske inkrustirane keramike/Gruppen der pannonschen inkrustierten Keramik:* 1. Bapska; 2. nalazišta oko Erduta; 3. Dalj; 4. Bijelo Brdo; 5. Kopačevo; 6. Vardarac; 7. Lug; 8. Bilje; 9. Darda; 10. Zmajevac; 11. Suza; 12. Gabrovac; 13. Kozarac; 14. Popovac; 15. Beli Manastir; 16. Viškovci; 17. Bolman; 18. Djakovo; 19. Novigrad na Savi; 20. Podgorač; 21. Vučjak Feričanački; 22. Gradac kod Pleternice

starije srednjoevropske sheme, ponešto odudara od novijih mađarskih kronoloških shema, a odudara i od pokušanja kronologije u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* (tom 4), s kojom se možemo djelomice složiti, ali nikako u potpunosti, posebno s obzirom na relativnokronološki odnos vinkovačke, licenskokeramičke kulture i kulture panonske inkrustirane keramike.⁵⁴ Prema kalibriranim radiokarbonskim datumima, analogno nekim objavljenim datumima za Češku, godine bi bile uvećane za cca 500 godina.⁵⁵ Nama je ovim tekstom prije svega bila namjera da na temelju novijih istraživanja pokušamo srediti relativno-konološke odnose (usp. sl. 1, Krono-

loška tabela; za atribuciju i raspored kultura v sl. 2, 3 i 4: Karte rasprostranjenosti pojedinih kultura u fazama 1 do 3 ranoga brončanog doba sjeverne Hrvatske), a apsolutnu kronologiju ranoga brončanog doba sjeverne Hrvatske, posebno zbog ovih a i nekih drugih razlika, ostavljamo otvorenim do dobivanja više pouzdanih radiokarbonskih (C^{14}) ili drugih pouzdanih datuma.⁵⁶

¹ S. Dimitrijević, u: *Praist. jugosl. zem. 2* (Sarajevo 1979) 229 i d.

² Z. Marković, *Problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od ranog neolita do ranoga brončanog doba* (rukopis).

³ S. Dimitrijević, u: *Praist. jugosl. zem. 3* (1979) 267 i d.; N. Tasić, u: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*. Izd. Hrv. arh. dr. 9 (1984) 31 i d.

⁴ S. Dimitrijević, *Ber. Röm. Germ. Komm.* 61, 1980, 35–43, t. 1–9.

⁵ S. Dimitrijević, u: *Praist. jugosl. zem. 3* (1979) 356.

⁶ Z. Marković, u: 4. znanstveni sabor Slavonije i Baranje (Osijek 1984) 65 i d.

⁷ O tome npr. S. Dimitrijević (nap. 3) 306–308; Z. Marković, *Arh. vest.* 32, 1981, 248–249.

⁸ K. Minichreiter, *Obavijesti Hrv. arh. dr.* 18/1, 1986, 13–16.

⁹ S. Dimitrijević, u: *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, Izd. Hrv. arh. dr. 4 (1979) 140 (publikacija dalje: *Corolla*); G. Bándi, *Savaria* 9–10, 1975–76, 86; I. Ecsedy, u: *Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten* (Budapest 1981) 71 (publikacija dalje: *Frühbronzezeit*); N. Kalicz, u: *Atti del 10. Simp. Lazise-Verona 1980* (Verona 1982) 118, 128; M. Garašanin, u: *Praist. jugosl. zem. 4* (1983) 463 i d.; autor tu ubraja i ostale grupe »podunavsko-balkanskog kompleksa ranog brončanog doba«; Z. Marković, u: 40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Koprivnica 1986) 7–8, 11.

¹⁰ V. npr. R. Schreiber-Kalicz, u: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans* (Beograd 1984) 168 (publikacija dalje: *Kulturen*).

¹¹ Nagyarpad; N. Kalicz, u: *Kulturen*, 101; Podgorač; N. Majnarić-Pandžić, *Arh. vest.* 27, 1976 (1977) 74.

¹² Rudina I; Z. Marković (nap. 7) 265, 271.

¹³ *Ib.*, 249–255.

¹⁴ *Ib.*, t. 2: 5–8; naročito cilindrična bočica na t. 2: 7.

¹⁵ Npr. P.-J. Korošec, *Najdbe s količarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju*, *Arh. kat. Slov.* 3 (1969) t. 143: 5. red, sl. 4, 6. red, sl. 1–3; 145: 2. red, sl. 2, 4. red, sl. 1 itd. Zanimljivo je da se analogije čak i samim oblicima nalaze zaista u obje skupine, tj. u oblicima skupine Ig I i Ig II.

¹⁶ Z. Harej, *Poročilo razisk. paleol. neol. eneol. Slov.* 9–10, 1981–82, 31 i d., npr. t. 17: 3; 18: 11; 22: 1; 25: 2, 3; 26: 3 itd.; N. Kalicz (nap. 11) t. 23: 11; R. Schreiber-Kalicz (nap. 10) t. 39: 3; M. Buchvaldek, *Die Schnurkeramik in Böhmen*, *Acta Univ. Car., Phil. et hist. monogr.* 19 (Praha 1967) sl. 5: C 2, t. 10: 1; 12: 1; 13: 3 itd.

¹⁷ Npr. konačna stratigrafija u: S. Dimitrijević, *Osječ. zbor.* 17, 1979 (1985) 36–39.

¹⁸ S. Dimitrijević, *Acta Musei Cibalensis* 1, Vinkovci 1966, 33–35; M. Garašanin, u: *Praist. jugosl. zem. 4* (1983) 474–475.

¹⁹ A. Durman, *Opusc. arch.* 7, 1982, 37 i d.; Z. Marković, *Podrav. zbor.* 85, Koprivnica 1985, 163.

^{19a} Z. Marković (nap. 2).

²⁰ Z. Marković, *Podrav. zbor.* 84, 295.

²¹ Za Madjarsku v. G. Bándi, u: *Kulturen*, 257 i d.; Čazma: V. Štrk, *Podrav. zbor.* 84; 275 i d.

^{21a} I. Ecsedy (nap. 9) 71; I. Szathmári, *Alba Regia* 20, 1983, 7 i d.

²² Bebrina: S. Dimitrijević (nap. 9) 141.

²³ S. Dimitrijević, *Opusc. arch.* 7, 1982, 19–20: autor smatra da Bebrina-tip nije kasniji od razvijene vinkovačke kulture.

²⁴ V. Miroslavljević, *Arh. rad. raspr.* 7, 1974, 266–269; R. Drechsler-Bižić, u: *Praist. jugosl. zem. 4* (1983) 255, t. 36: 1, 10.

²⁵ Usp. npr. J. Machnik, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 21/19, 1983, 97 i d., sl. 2: 6, 11, 30 itd.; J. Machnik, u: *Kulturen*, 341 i d., t. 89: 1, 3, 5; 96: I–A, I–B; M. Buchvaldek (nap. 16) sl. 5: C 1, E 1; I. Nilius, *Jshr. mitteld. Vorgesch.* 64, Halle/Saale 1981, 63 i d., sl. 3: 1, 2; 5: 1; 6: 1; itd.

²⁶ R. Kalicz-Schreiber (nap. 10) t. 44: 5; 48: 8; 49: 15; 50: 1, 4, 6, 8 itd.

²⁷ S. Gabrovec, u: *Praist. jugosl. zem. 4* (1983) 24 i d., t. 1: 4, 14, 15; M. Buchvaldek (nap. 16) sl. 1: A 6; 2: A 23; 5: C 1.

²⁸ V. bilj. 11.

²⁹ Utvrđeno zajedničkim pregledom materijala iz sjeverne Hrvatske s dr. Z. Benkovsky u proljeće 1984. godine; za ranija mišljenja o ovoj kulturnoj pojavi u Jugoslaviji v. npr. P. Korošec, *Arh. vest.* 8, 1957, 9; S. Dimitrijević u: *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie – Recherches et résultats* (1971) 302; u Austriji: R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes* (1954) 242 i d.

- ³⁰ O vatinskim nalazištima oko Djakova: Z. Marković, u: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji* (1984) 23–25; o kronološkom položaju rane vatinske kulture v. N. Majnarić-Pandžić, ib. 78, prilog 1.
- ³¹ N. Majnarić-Pandžić, ib., 81 i d., prilog 2–3.
- ³² Ib., 63 i d.; S. Dimitrijević, u: *Corolla*, 141–142.
- ³³ N. Majnarić-Pandžić (nap. 30) 66–68; I. Pavlović, ib., 53 i d., sl. 4: 11–13; 5; itd.
- ³⁴ Z. Marković, *Podrav. zbor.* 86, 1986, 154.
- ³⁵ Z. Marković, *Podrav. zbor.* 82, 1982, 246, t. 4: 3–8.
- ³⁶ N. Majnarić-Pandžić, *Arh. vest.* 27, 1976, 73–74; *ead.* (nap. 30) 68.
- ³⁷ Z. Benkovsky-Pivovarová, *Praeh. Ztschr.* 47/2, Berlin 1972, 209.
- ³⁸ Zahvaljujemo uvid u materijal upravi Muzeja u Eisenstadtu, posebno gosp. dr. K. Kausu.
- ³⁹ Zahvaljujemo na informaciji dr. Z. Benkovsky; moguće je da licenska keramika obuhvaća i dio sjeverozapadne Mađarske: K. Vinski-Gasparini, u: *Praist. jugosl. zem.* 4 (1983) 484–486.
- ⁴⁰ Oblike i dio ukrašavanja v. u V. Štrk (nap. 21) t. 1–10; za ostala mišljenja v. I. Szathmári (nap. 21 a); Z. Marković (nap. 30) 23; itd.
- ⁴¹ G. Bándi (nap. 21) 260; M.–B. Novotny, u: *Kulturen*, 289 i d., sl. 13-ulomak u srednjem redu; J. Machnik, u: *Kulturen*, 341 i d., sl. 18, t. 96: I–A, I–B.
- ⁴² I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Arch. Hung. s. n. 49 (1975) 31–32; autor smatra da su nositelji Kisapostag-kulture bili nomadovci; nešto drugačije tumačenje o ovoj kulturi ima T. Kovacs, u: *Kulturen*, 218 i d., za naše postavke v. t. 60: 1, 2, 15; 61: 11; 62: 16.
- ⁴³ I. Bóna (nap. 42) t. 278: 6, 10, 14, 15; 279: 4.
- ⁴⁴ S. Forenbaher-P. Vranjican, *Opusc. arch.* 10, 1985, 10–11.
- ^{44a} Z. Benkovsky, u: *Frühbronzezeit*, 29 i d., t. 4.
- ⁴⁵ K. Vinski-Gasparini, u: *Praist. jugosl. zem.* 4 (1983) 493 i d.
- ⁴⁶ N. Majnarić-Pandžić (nap. 30) 63 i d.
- ⁴⁷ Z. Harej, *Poročilo razisk. paleol. neol. eneol. Slov.* 5, 1976, 85 i d., t. 1: 1, 4, vjerojatno i 7; ostali karakterističan materijal s ovog nalazišta očito je neolitski i eneolitski: v. naročito t. 2: 6; 4: 5, 6; 7: 1–7; za ovo nalazište v. također: S. Gabrovec (nap. 27) t. 1: 3.
- ⁴⁸ P.–J. Korošec (nap. 15) možda t. 54: 12–14 (iako više liče na Kisapostag nalaze), 55: 11 (pravi licenski ulomak), 65: 8, možda i 4; 67: 6–11 (gruba metličasto ukrašena prateća keramika).
- ⁴⁹ S. Gabrovec (nap. 27) bilj. 9.
- ⁵⁰ J. Korošec, *Prazgodovinsko kolišče pri Blatni Brezovici*, Dela 1. razr. SAZU 14/10 (1963) 47; rezerviranost prema atribuciji v. i u S. Gabrovec (nap. 27).
- ⁵¹ J. Korošec (nap. 50) 21: 1, 8; 22: 3; 23: 7; 26: 1; 30: 1; 32: 3, 5, 7; usp. npr. S. Dimitrijević (nap. 4) t. 9: 3, 7–9; V. Nemejcova-Pavúková, u: *Atti del 10. Simp. Lazise-Verona 1980* (1982) sl. 1: 6, 11, 13, 14; E. Ruttkay, *Das Neolithikum in Niederösterreich* (Wien 1985) t. 18: 4, 7.
- ⁵² V. npr. *Kolokvij Bronasta doba v Sloveniji*, 1986 (rezimej), prijevod teksta D. Kramera na slovenski jezik.
- ⁵³ Primjeri među inače brojnom keramikom, prvenstveno u Muzeju grada Koprivnice; iskapanja na nalazištima Koprivnički Ivanec-Pišknica i Koprivnica-Cerine III.
- ⁵⁴ *Praist. jugosl. zem.* 4 (1983) kronološka t. na str. 809.
- ⁵⁵ M. Buchvaldek, u: *Atti del 10. Simp. Lazise-Verona 1980* (1982) sl. 10.
- ⁵⁶ Osim objavljenih podataka i podataka iz vlastitog rukopisa *Problem kontinuiteta*, za podatke iz karte nalazišta i rasprostiranja pojedinih kultura zahvaljujem kolegicama i kolegama u muzejima sjeverne Hrvatske koji su mi dali materijal na uvid (Ilok, Osijek, Djakovo, Slavonski Brod, Našice, Slavonska Požega, Virovitica, Kutina, Čazma, Bjelovar, Križevci, Varaždin). Osim toga zahvaljujem na korištenju podataka iz rukopisa: K. Minchreiter, *Arheološki lokaliteti Slavonije i Baranje i njihova zaštita*, radni elaborat, Osijek 1976. Kataloški popis arheoloških nalazišta Slavonije i Baranje, revidiran 1. 3. 1984.

DIE CHRONOLOGIE UND DIE GENESE DER FRÜHBRONZEZEITLICHEN KULTUREN IN NORDKROATIEN

Zusammenfassung

Nordkroatien liegt im Raum, der sich zwischen dem Fluß Sava im Süden, der ungarischen Grenze im Norden, Slowenien im Westen und Vojvodina im Osten ausbreitet. In diesem Raum gibt es viele Ebenen und niedrige Berge mit Flüssen und Bächern, die günstige Bedingungen für die Weide, Jagd und den Fischfang, sowie für den Ackerbau darstellten. Die zahlreichsten äneolithischen Kulturen, die hier vorgefunden wurden, sind die Kulturen von Lasinja, Vučedol und Baden.² Dieser Raum wird in Slawonien (östlicher Teil) und das nordwestliche Kroatien (westlicher Teil: westlich von Daruvar, Pakrac und Virovitica) geteilt.

In Slawonien war das Substrat für die Kultur von Vučedol durch die Kostolac-Kultur vertreten, neben den starken Einflüssen vom Kevderc-Hrnjevac-Typ der Retz-Gajary-Kultur,⁵ im nordwestlichen Kroatien aber durch den Višnjica-Typ der Retz-Gajary-Kultur,^{4, 6} denn in diesem Raum bemerkt man keine Existenz der Kulturen von Baden und Kostolac. Die Kultur von Vučedol wird hier auch am Anfang der frühen Bronzezeit fortgesetzt.

Die Entwicklung der frühen Bronzezeit in Nordkroatien mit der Entwicklung in Transdanubien vergleichend bemerkten wir eine Reihe von Ähnlichkeiten und haben versucht, die Vorgänge in drei Phasen einzureihen: die stimmen aber mit denen in Transdanubien nicht ganz überein, was noch mehr für die Einteilung Reineckes gilt.

Die Phase 1 (den C¹⁴-Daten nach: etwa 2100–1900 v. Chr.)¹¹ ist im nordwestlichen Kroatien durch die Fortsetzung der frühbronzezeitlichen Vučedol-Kultur (die Fundstelle Koprivnička Rijeka-Rudina I, 1880 ± 110 v. Chr.)^{12–14} gekennzeichnet worden, mit Analogien in den Gruppen von Vinkovci, Samogyvar, Csepel und in der schnurkeramischen Gruppe. In Slawonien erscheint eine rasche Unterbrechung nach der Phase B–2 der Kultur von Vučedol, denn vom Südosten her treten die Träger der Kultur von Vinkovci auf.^{9, 17–19} In ihrer ersten Phase drang diese Kultur bis in die Umgebung von Bjelovar (Drljanovac).

Die Phase 2 (etwa 1900–1750 v. Chr.) ist im nordwestlichen Kroatien durch die Existenz der Kisapostag-Kultur (Čazma)²¹ bestimmt, die auch einen Teil von Slawonien und Baranja einschließt. In der ersten Abteilung dieser Phase ist in der Podravina auch die späte Kultur von Vinkovci anwesend,²⁰ im Gebiet der Posavina dauert aber in der Umgebung von Slavonski Brod und im Raum um Vinkovci in diesem ganzen Zeitabschnitt der Bebrina-Typ der späten Kultur von Vinkovci.²³ Dieser Typ zieht sich allmählich an den Fluß Sava zurück und vermutlich durch das westliche Bosnien bis zum Velebit an die Küste (Vlaška peč); seine Existenz endet mit dem Anfang der mittleren Bronzezeit (Lički Osik in Lika). Die Kultur von Kisapostag entstand auf der Substrat-Grundlage der Kultur von Vinkovci, nebst den Einflüssen verschiedener schnurkeramischer Gruppen,^{21a, 25} bei uns stellt sie aber ein Bindeglied zwischen der Kultur von Vinkovci und der Litzenkeramik dar. Von einem Teil der Forscher wird sie in Ungarn als die früheste Phase der pannonischen (transdanubischen) inkrustierten Keramik angesehen. An mehreren Fundstellen sind die Elemente dieser Kultur zwar bemerkbar, jedoch bisher nur in ungenügend klaren Verhältnissen vorhanden.

Phase 3 (etwa 1750–1600 v. Chr.) ist im ganzen nordwestlichen Kroatien und im westlichen Slawonien durch die Litzenkeramik bestimmt, an deren Fundstellen sich hier und da ein Import der gleichzeitigen pannonischen inkrustierten Keramik bemerkbar macht.²⁹ Das Gebiet um Našice (die Fundstelle Podgorač: 1670 v. Chr.) und Dakovo, sowie vermutlich Novigrad an der Sava, sind ein Mischbereich, wo die Litzen- und pannonische inkrustierte Keramik sowie in einigen Teilen auch die frühe Vatina-Kultur zusammen existierten.³⁰ Das jugoslawische Gebiet von Baranja und die Tiefebene an den Flüssen Drava und Donau von Valpovo bis Ilok waren von Trägern der pannonischen inkrustierten Keramik besetzt,³¹ während der Raum um Vinkovci und nördlicher der Sava östlich von Slavonski Brod zur frühen Vatina-Kultur gehören.³² Die Litzen-Keramik bestand auch in einigen Teilen Transdanubiens als eine selbständige kulturelle Erscheinung,³⁹ in einem Teil Nordkroatiens, das ihr ursprüngliches Ausbreitungsgebiet ist, tritt sie jedoch in geschlossenen Funden auf, mit zwei klar ausgeprägten Phasen, wie das früher von Z. Benkovsky vorausgesetzt wurde: die frühe Phase (durch ein Wellenband gekennzeichnet) erscheint an den Fundstellen Koprivnički Ivanec-Pišćornica³⁵ und Koprivnica-Cerine III³⁴ zusammen mit dem Import der frühen nördlichen pannonischen inkrustierten Keramik; die späte Phase (gekennzeichnet durch ausschließlich

gerade Bänder) erscheint aber zusammen mit dem Material der Szeremle-Gruppe, d. h. der späten südlichen annonischen inkrustierten Keramik, in Podgorač.³⁶

Wegen besserer Übersichtlichkeit ist dem Text eine Liste der Fundstellen beigegeben, einige Verbreitungskarten einzelner Kulturen (Abb. 2-4), sowie eine chronologische Tabelle, mit dem Vergleich der Chronologie für Westungarn (Transdanubien) (Abb. 1). Nach den neuen kalibrierten C¹⁴-Daten dürfte jede der Phasen um ungefähr 500 Jahre älter sein.³⁵

KROŠEVCI (ZAGREB)

VIŠEVIĆI KOŠUĆI

Opis nalaza pri arheološkim iskopavanjima u Viševićima, Zagreb, 1957-1958

Viševići su jedna od najstarijih naseljena mjesta u Zagrebu. Na području ovog sela nalaze se ostaci različitih kultura i civilizacija. Najstariji nalazi potječu iz neolita, a najmlađi iz srednjovjekovne i renesansne arheologije. U ovom radu prikazani su rezultati arheoloških iskopavanja koje su obavili stručnjaci iz Zavoda za arheologiju i Etnografski muzej u Zagrebu. Istraživanja su obavljena na području koje zauzima površina od oko 1000 m². U okviru ovog područja nalaze se ostaci različitih kultura i civilizacija. Najstariji nalazi potječu iz neolita, a najmlađi iz srednjovjekovne i renesansne arheologije. U ovom radu prikazani su rezultati arheoloških iskopavanja koje su obavili stručnjaci iz Zavoda za arheologiju i Etnografski muzej u Zagrebu. Istraživanja su obavljena na području koje zauzima površina od oko 1000 m². U okviru ovog područja nalaze se ostaci različitih kultura i civilizacija. Najstariji nalazi potječu iz neolita, a najmlađi iz srednjovjekovne i renesansne arheologije. U ovom radu prikazani su rezultati arheoloških iskopavanja koje su obavili stručnjaci iz Zavoda za arheologiju i Etnografski muzej u Zagrebu.

Opis nalaza pri arheološkim iskopavanjima

U okviru ovog područja nalaze se ostaci različitih kultura i civilizacija. Najstariji nalazi potječu iz neolita, a najmlađi iz srednjovjekovne i renesansne arheologije. U ovom radu prikazani su rezultati arheoloških iskopavanja koje su obavili stručnjaci iz Zavoda za arheologiju i Etnografski muzej u Zagrebu. Istraživanja su obavljena na području koje zauzima površina od oko 1000 m². U okviru ovog područja nalaze se ostaci različitih kultura i civilizacija. Najstariji nalazi potječu iz neolita, a najmlađi iz srednjovjekovne i renesansne arheologije. U ovom radu prikazani su rezultati arheoloških iskopavanja koje su obavili stručnjaci iz Zavoda za arheologiju i Etnografski muzej u Zagrebu.

Opis nalaza pri arheološkim iskopavanjima

U okviru ovog područja nalaze se ostaci različitih kultura i civilizacija. Najstariji nalazi potječu iz neolita, a najmlađi iz srednjovjekovne i renesansne arheologije. U ovom radu prikazani su rezultati arheoloških iskopavanja koje su obavili stručnjaci iz Zavoda za arheologiju i Etnografski muzej u Zagrebu.